

RORY ARCHER

A házépítés morálökonómiája a kései szocialista Jugoszláviában*

A jugoszláv urbanisták, a többi szocialista országhoz hasonlóan¹, az erősen szubvencionált lakáspolitikát tekintették a második világháború után a városokba áramló népesség lakásproblémáinak legjobb és leginkább egalitáriánus megoldási módjának (főként a soklakásos magasházak építése révén).² A magas építési költségek és a megnövekedett igények miatt a gyakorlatban mégis a magánépítésű családi házak váltak a szociális lakásépítés sarokpontjává. Habár Jugoszláviában is születtek olyan elképzelések, amelyek nagyban átalakították a városképet (lásd Új-Belgrád építését³), a lakáskérdés olyan ambiciózus és utopisztikus megoldásával nem próbálkoztak, mint 1956 és 1965 között a Szovjetunióban, ahol a lakosság harmadát új építésű lakásokban helyezték el,⁴ a hatóságok pedig deklarálták, hogy a lakáshiányt tíz–tizenkét éven belül megoldják.⁵ A szociális lakásépítés terén Jugoszlávia inkább a szomszédos országokkal mutatott hasonlóságot,⁶ ahol a magánépítésű családi házak száma annak ellenére meghaladta az állami lakásépítések számát, hogy az utóbbit a szocializmus-

* A jelen tanulmány az Osztrák Tudományos Alap (FWF) finanszírozásában az „Osztály és nemzet között: munkásosztályú közösségek Szerbiában és Montenegróban az 1980-as években” projekt [FWF: P27008] részeként született. Ezúton mondok köszönetet Ivan Rajkovićnak, David Henignek és a szöveg korábbi verziója három anonim recenzensének hasznos észrevételeikért és javaslataikért. A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *The Moral Economy of Home Construction in the Late Socialist Yugoslavia*. History and Anthropology, vol. 29. (2018) No. 2. 141–162.

¹ Andrusz, Gregory: *Housing and Urban Development in the USSR*. Albany, 1984.; Gentile, Micheal – Sjöberg, Örjan: *Housing Allocation Under Socialism: The Soviet Case Revisited*. Post-Soviet Affairs, vol. 29. (2013) No. 2. 173–195.

² Le Normand, Brigitte: *The House That Socialism Built: Reform, Consumption, and Inequality in Postwar Yugoslavia*. In: Bren, Paulina – Neuburger, Mary (eds.): *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford, 2012. 353–357

³ Le Normand, Brigitte: *Designing Tito's Capital: Urban Planning Modernism, and Socialism in Belgrade*. Pittsburgh, 2014.

⁴ Reid, Susan: *Makeshift Modernity. DIY, Craft and the Virtuous Homemaker in New Soviet Housing of the 1960s*. International Journal for History, Culture and Modernity, vol. 2 (2014) No. 2. 89.

⁵ Harris, Steven E.: *Communism on Tomorrow Street: Mass Housing and Everyday Life After Stalin*. Washington, DC., 2013. 9.

⁶ Mint például Albániával, Magyarországgal és Bulgáriával: Dalakoglou, Dimitris: *The Road: An Ethnography of (Im)mobility, Space and Cross-Border Infrastructures in the Balkans*. Manchester, 2017. 133–135.; Molnár, Virág: *In Search of the Ideal Socialist Home in Post-Stalinist Hungary: Prefabricated Mass Housing or Do-It-Yourself Family Home?* Journal of Design History, vol. 23. (2010) No. 1. 62.; Fehérváry, Krisztina: *Politics in Color and Concrete: Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary*. Bloomington, 2013.; Tsenkova, Sasha: *Housing Policy Reforms in Post Socialist Europe*. Heidelberg, 2009. 42–43.

ban kulturális tekintetben és a haladás szempontjából is magasabb rendűnek tartották. Habár a lakótelepek a „szocialista életformának leginkább megfelelő formát jelentették”,⁷ a jugoszlávokat mégis arra ösztönözték, hogy magánérőből építkezzenek, ezzel is csökkentve a lakásépítés állami terheit. A munkásönigazgatás bevezetése után (1950-es évek eleje)⁸ a lakhatás kérdése a társadalmi tulajdonban lévő szektor részévé vált. A jugoszláv fizikai munkások valójában alig juthattak társadalmi tulajdonban lévő lakáshoz, mivel a kiutalások során a hatóságok a szellemi munkát végzőknek és a szakképzett munkásoknak kedveztek.⁹ A lakáskiutalások így az államszocialista országokhoz hasonlóan Jugoszláviában is újabb egyenlőtlenségek megteremtéséhez vezettek.¹⁰ Míg a kapitalista országokban inkább a tehetősebb társadalmi rétegek rendelkeztek saját lakóingatlanlall, a szocialista országokban, mint Jugoszláviában, a tisztviselők és a vállalatvezetők a nagyobb presztízzsel bíró állami vagy társadalmi tulajdonban lévő lakásokban laktak. Vitán felül kedvezőbb volt ez számukra, hiszen így „saját költségek befektetése nélkül tettek [lakásra], miközben az ingatlanhasználat, az öröklés és az eladás feltételeiben nem volt jelentős különbség a társadalmi tulajdonú lakóingatlanban bérelti joggal rendelkezők és a magántulajdonosok között”.¹¹

Mivel a feltételek nem voltak adottak ahhoz, hogy a munkások többsége társadalmi tulajdonú lakásban lakhasson, a munkahelyek inkább hitelekkel segítették, hogy a városok peremén saját házat építsenek. Jugoszlávia szerte, a városokban és falvakban egyaránt jórészt saját erőből (és a családtagok, barátok, szomszédok munkaerejéből) építették a családi otthonokat. A jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy a munkások – a magánérőből építkezők legnagyobb csoportja – miként igazolta és tekintette elismerésre méltónak az építkezést a befektetett fizikai munka különleges hangsúlyozásával. Ehhez harminc belgrádi lakossal készítettem *oral history* interjút, amely során az 1970–1980-as évekre vonatkoztatva a lakáshelyzettel és a munkahelyükkel kapcsolatosan kérdeztem őket. Mindezt az elbeszélők munkahelyeiről származó korabeli dokumentumokkal, üzemi lapokkal és a nyomtatott sajtóval egészítettem ki.¹²

⁷ Fehérváry: *Politics in Color and Concrete*, 76

⁸ Unkovski-Korica, Vladimir: *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-alignment*. London, 2016.

⁹ Živković, Miroslav: *Jedan primer segregacije u razvoju nasih gradova*. Sociologija, vol. 10. (1968) No. 3. 37–58.; Bobić, Miloš – Vujović, Sreten: *Krov nad glavom: Ogledi o stambenoj bedi i siromaštvu*. Beograd, 1985.; Petrović, Mina: *Sociologija stanovanja – stambena politika: Izazovi i mogućnosti*. Beograd, 2004.; Le Normand: *The House That Socialism Built*, id. mű.; Archer, Rory: *'Paid for by the Workers, Occupied by the Bureaucrats': Housing Inequalities in 1980s Belgrade*. In: Archer, Rory – Duda, Igor – Stubbs, Paul (eds.): *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. Abingdon, 2016. 58–76.

¹⁰ Szelenyi, Ivan: *Urban Inequalities in Socialism*. Oxford, 1983.; Bodnár, Judit – Böröcz, József: *Housing Advantages for the Better Connected? Institutional Segmentation, Settlement Type and Social Network Effects in Hungary's Late State-Socialist Housing Inequalities*. Social Forces, vol. 76. (1998) No. 4. 1275–1304.; Kulu, Hill: *Housing Differences in the Late Soviet City: the Case of Tartu, Estonia*. International Journal of Urban and Regional Research, vol. 27. (2003) No. 4. 897–911.; Pelikánová, Hana: *Housing as a Norm and as an Everyday Life Strategy in Communist Czechoslovakia (1968–89)*. In: Koleva, Daniela (ed.): *Negotiating Normality: Everyday Lives in Socialist Institutions*. New Brunswick, NJ, 2012. 175–194.; Fehérváry: *Politics in Color and Concrete*, 74–75.; Gentile-Sjöberg: *Housing Allocation Under Socialism*, id. mű.; Harris: *Communism on Tomorrow Street*, 112.; Dalakoglou: *The Road*, 137.

¹¹ Petrović: *Sociologija stanovanja – stambena politika*, 270.

¹² Habár a kutatások fókuszában Belgrád áll, több interjúalany Jugoszlávia más részéről származott. Az interjúk készítésekor (2014-ben) valamennyien Belgrádban laktak, de élettörténetükben többen

Habár Jugoszláviában korlátozott formában engedélyezték a magántulajdont, az építkezők így is számos morális és jogi nehézséggel szembesültek a magántulajdonnal és a bérbeadással kapcsolatos szocialista ideológiai stigmától kezdve a jog betűjével teljesen összhangban álló építkezés gyakorlati nehézségein át a falusi gyökerekkel rendelkező és ezáltal a városi léthez nehezen alkalmazkodó, újonnan a városokba költözők ellen megnyilvánuló kulturális rasszizmusig.¹³

A jugoszláv városszociológusok az 1970–1980-as években tartottak az informálisan építkező munkások elidegenedéséről.¹⁴ Egyes munkások azonban maguk is elégedettek voltak a kialakult alkuval, s a társadalmi tulajdonú lakással szemben a saját építésű és magántulajdonú családi házat részesítették előnyben.¹⁵ A magánlakások építésének a jugoszláv szocializmus nyelvi kördrendszere és a patriarchális hagyományok tovább élése (a férfiak vezetete háztartásnak joga van a saját családi otthonhoz) is megágyazott. A munkások néha explicite utalást is tettek a családi ház iránti belső, patriarchális vágyukra. Mások ugyanakkor egyetértettek a szociológusokkal abban, hogy nyilvánvalóan igazságtalan volt, hogy a jugoszláv munkásoknak munkáséveik alatt végig lakásépítési hozzájárulást kellett fizetniük, miközben önerőből finanszírozták a családi házuk építését.¹⁶

Az erkölcsi tényezőkön túl a lakásépítést a kései szocializmus sajátos viszonyai is meghatározták.¹⁷ Az építők ösztönző erőként beszéltek a „korszellemről”. A „normális élet” időbeni kerete a korszak Jugoszláviájában valóban párhuzamba állítható az életút egyfajta fordista előre haladásával, ami a termelés és a fogyasztás temporális szabályozását kísérte. Az iparosodás és a piaci szocializmus az 1960-as évek végére számos jugoszláv számára „egy életciklus-időbeli jelleget strukturált, amely biztosította az események narratív koherenciáját, és ívszerűen megvalósíthatóvá vált a gazdasági biztonság, mérhetővé a szakmai fejlődés, és a

beszámoltak arról, hogy korábban olyan változatos helyeken éltek és dolgoztak, mint Prizren (Koszovó), Nikšić (Montenegró), Rijeka, Eszék és Knin (Horvátország), Čačak, Szabadka és Lazarevac (Szerbia) vagy Németországban, Irakban és a Szovjetunióban. Valamennyi interjúalany álnéven szerepel. Az interjúfelvétel módszertanáról részletesebben lásd: Archer, Rory: *It was Better When it was Worse*. *Belgrade Blue-Collar Narratives of the Recent Past*. *Social History*, vol. 43. (2018) No. 1. 30–55.

¹³ Erre vonatkozólag lásd: Simić, Andrei: *The Peasant Urbanites: A Study of Rural-Urban Mobility in Serbia*. New York, 1973. 126–147.; Čolović, Ivan: *Divlja književnost: Etnolingvističko proučavanje paraliterature*. Beograd, 1984. 147.; Vidić Rasmussen, Ljerka: *From Source to Commodity: Newly-Composed Folk Music of Yugoslavia*. *Popular Music*, vol. 14. (1995) No. 2. 241.

¹⁴ Például: Živković: *Jedan primer segregacije*, id. mű; Živković, Miroslav: *Prilog jugoslovenskoj urbanoj sociologiji*. Beograd, 1981.; Bobić, Miloš – Vujović, Sreten: *Krov nad glavom: Ogladi o stambenoj bedi i siromaštvu*. Beograd, 1985.; Vujović, Sreten: *Društvena slojevitost i stanovanje u Beogradu*. *Sociološki pregled*, vol. 20. (1986) No. 3–4. 179–194.; Vujović, Sreten: *Društvene nejednakost u stanovanju*. In: Popović, M. et al. (ured.): *Društvene nejednakosti – sociološko istraživanje u Beogradu*. Beograd, 1987. 79–120.; Magyarország vonatkozásában: Fehérváry: *Politics in Color and Concrete*, 80–81.; Molnár: *In Search of the Ideal Socialist Home*, 62–63.

¹⁵ Interjú Dragannal, Peróval, Nadával és Dragicával. Belgrád, 2014.

¹⁶ Interjú Miroszlavval, Lazarevac, 2014. Interjúk Slobodankával, Ljiljanával, Mirjanával és Gordanával. Belgrád, 2014.

¹⁷ Verdery, Katherine: *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton, NJ, 1996.; Hanson, Stephen E.: *Time and Revolution. Marxism and the Design of Soviet Institutions*. Chapel Hill, 1997.; Mihelj, Sabina – Huxtable, Simon: *The Challenge of Flow: State Socialist Television Between Revolutionary Time and Everyday Time*. *Media Culture and Society*, vol. 38. (2016) No. 3. 332–348.; M. L.: *Prostor i za divlje*. *Večernje Novosti*, 1980. december 11.

státus és presztízs jeleként mindez értékessé is vált”.¹⁸ A szocializmus kulturális kódrendszerébe ágyazódott és normatív erővel felruházódott normál életút nemcsak előírta, milyen jellemzőkkel kellene rendelkeznie a „normális életpályának”, hanem azt is meghatározta, „mit is várunk el a jó ettől”.¹⁹ A munka így az életút lényegeként kerül reprezentálásra, és a „szocialista állampolgár erkölcsi kötelességévé” válik.²⁰

A szocializmusra jellemző hit a folyamatos fejlődésben a posztszocialista kontextusban is tartós tényező maradt. Jansen napjaink Szarajevójáról írt tanulmányában rámutat arra, hogy a „normális élet” utáni vágyat a boszniai „térbeli és időbeli csapdahelyzetben” túlnyomórészt ma is a modernizmus lineáris, előre mutató folyamatába helyezik.²¹ Az *oral history* interjúk alanyai utaltak arra a frusztrációra, amit e folyamat megszakadása okozott. Például Branimir nyugdíjas textilipari munkás így adott hangot csalódottságának: „Soha nem képzeltem, hogy ilyen idők jönnek. 1948-ban születtem [...] és így magától értetődően hittem abban, hogy mindig jobb lesz. Soha nem gondoltam, hogy ilyen idők jönnek.”²²

Az építkezéseket a korabeli jugoszláv munka és szabadidő (esték, hétvégék és vakációk) ritmusa is meghatározta. A pénzügyi előkészületek (főleg alacsony kamatozású hitelek felvételének formájában) és különösen az 1979-et követő gazdasági válság során a munkások gyakran alapoztak arra, hogy a magas infláció idővel felemészti a törlesztőrészleteket. Az elbeszélők tehát a lakóhelyteremtésben az állam és polgárai között egyfajta hallgatóság összekacsintást (morálökonomiát) véltek felfedezni. Ebben központi jelentősége volt a magas infláció közepette nyújtott alacsony kamatozású hiteleknek. A vidéki szocialista Horvátországban a munkások szociális jogosultságnak tekintették, hogy vagy társadalmi tulajdonú lakáshoz jussanak, vagy saját lakást építhessenek.²³ Mivel lakásokat csak erősen korlátozott számban lehetett bérbe venni, a munkások úgy vélték, joguk van ahhoz, hogy saját erőből építkezzenek. Az államszocialista országokhoz hasonlóan, az építkezésre így „az állam és az állampolgár közti kapcsolatok tartósan paternalista rendszerében” került sor,²⁴ a jugoszláv hatóságok pedig mindehhez ambivalensen viszonyultak. A decentralizált jugoszláv szocializmus ugyanakkor más szocialista országoktól eltérően azt jelentette, hogy az építkezés engedélyezése, a pénzügyi feltételek és a szabályozás kereteinek biztosítása leginkább a munkahelytől²⁵ és a helyi hatóságoktól függött. Ennek következtében munkahelyenként, községenként, városokként és köztársaságokként is változtak a lehetőségek és a korlátozó tényezők.

¹⁸ Muehlebach, Andrea – Shoshan, Nitzan: *Introduction. AQ Special Collection: Post-Fordist Affect*. *Anthropological Quarterly*, vol. 85. (2012) No. 2. 334.

¹⁹ Koleva, Daniela: *‘My Life has Mostly Been Spent Working’: Notions and Patterns of Work in Socialist Bulgaria*. *Anthropological Notebooks*, vol. 14. (2008) No. 1. 28–30.

²⁰ Koleva: *‘My Life has Mostly Been Spent Working’*, id. mű; Alheit, Peter – Dausien, Bettina: *Arbeitsleben. Eine qualitative Untersuchung von Arbeiterlebens Geschichten*. Frankfurt am Main, 1985.; Dausien, Bettina: *Biographie und Geschlecht. Zur biographischen Konstruktion sozialer Wirklichkeit in Frauenlebensgeschichten*. Bremen, 1996.

²¹ Jansen, Stef: *Yearnings in the Meantime: ‘Normal Lives’ and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York, 2015. 44

²² Interjú Branimirral. Belgrád, 2014.

²³ Leutloff-Grandits, Carolin: *Claiming Ownership in Postwar Croatia: The Dynamics of Property Relations and Ethnic Conflict in the Knin Region*. Berlin, 2006. 87.

²⁴ Fehérváry: *Politics in Color and Concrete*, 76.

²⁵ Különösen az 1976-os társult munka törvénye után a döntéshozatalt (beleértve a hitelezést és a társadalmi tulajdonban lévő lakások kiutalását) a társult munka alapegységeihez, a társadalmi tulajdonban lévő vállalatok jogi entitással bíró legkisebb egységeihez rendelték.

„Zsivány építkezés”

A lakásépítés módja az 1960-as években, a piaci szocializmusra történő átállással változott meg Jugoszláviában. Amíg korábban a szétszórta, magában álló házak voltak a jellemzők, az 1960-as évek végén és az 1970-es években már sűrűbben építkeztek, hiszen egész új városrészek épültek – jórészt illegálisan, a hatóságok hallgatóságos támogatásával. Az 1970–1980-as években a nagyobb jugoszláv városokban „radikális térbeli és urbanisztikai átalakulás” ment végbe, és új lakónegyedek jöttek létre a városok peremén és a szomszédos falvakban.²⁶ Az így épült lakásokat hosszú távra tervezték, egy-egy szintet a család egy-egy generációja használt. A házakat „vöröstéglás építészetnek” is nevezhetjük, és a „klasszikus értelemben vett informális kapcsolatok felől közelítve hajnaltól hajnalig tartó lakásépítésről” beszélhetünk.²⁷

A jugoszláv városok határában illegálisan vagy félig legálisan épített családi házakra a „vad építkezés” (*divlja gradnja*), az „engedély nélkül vagy illegális építkezés” (*bespravna gradnja*) kifejezések is használatosak, Le Normand azonban ezt problematikusnak véli, mivel a „vad” a barbárság és a civilizátlanság többletjelentéssel bír, az „illegális” pedig a törvénytelenesség széles spektrumára utalhat. Helyette a „zsivány építkezés” (*rogue construction*) kifejezés használatát javasolja, kiemelve, hogy az építkezések a hatósági kontroll kikerülésével történtek.²⁸ Annak ellenére, hogy a várostervezők a folyamatot nem ellenőrizték, a munkahelyek és a hatóságok eltérő mértékben, nyíltan vagy hallgatóságosan támogatták a „zsivány építkezések”-et, hiszen az egyén így anélkül juthatott lakáshoz, hogy nagyszabású közmunkában kellett volna felépíteni azokat. Az ehhez kapcsolódó hivatalos és média-diskurzusban azonban a munkások kizsákmányolása is szóba került: „A fenti kifejezésekkel mind az építkezéssel kapcsolatos problémákat, mind a megoldási módot is keretbe foglalták. Az építkezőkre úgy tekintettek, mint akiről gondoskodni kell, és akiket el kell távolítani a nyilvánosság elől; spekulánsként, akit fegyelmezni és büntetni kell; újjagdagként, akit meg kell szegényíteni. Valamennyien szabályt szegtek, de csak a kizsákmányolt munkások esetében vetődött fel, hogy vajon jól működik-e az állam.”²⁹

Živković szerint a „zsivány építkezés” fogalma több nézőpontból is használható: jogi értelemben (az állampolgári fegyelem hiányának megnyilvánulása), urbanisztikai értelemben (a tervszerű városépítés gátja) és szociológiai értelemben.³⁰ A zsivány építkezést a „másodrendű állampolgároknak a lakáshiány enyhítésére tett saját kezdeményezésének” tekinthetjük, mert a társadalom annak ellenére nem juttatta őket lakáshoz (vagy nem volt esélyük erre), hogy kollektíve a munkások is finanszírozták azokat a lakóingatlanokat, amelyeket az „első osztályú állampolgárok” kaptak. Živković marxista értelemben ezért az illegális lakásépítést a kizsákmányoló és a kizsákmányolt létezése empirikus bizonyítékának tekinti, az így épült lakónegyedeket pedig a társadalmi szegregáció vizuális megjelenési formájának.³¹

Az esetek többségében az ilyen lakások felépítése jogi értelemben sem teljesen törvényes, sem teljesen törvénytelen nem volt, hanem valahol a kettő közötti szürke zónában helyezke-

²⁶ Tanić, Živan: *Beogradska predgrađa u prigradska naselja*. Beograd, 1989. 147.

²⁷ Topalović, Milica: *Brick and Gold: The Urbanism & Architecture of Informal Belgrade*. In: ETH Studio Basel Contemporary City Institute (ed.): *Belgrade. Formal/Informal: A Research on Urban Transformation*. Basel, 2012. 101.

²⁸ Le Normand: *Designing Tito's Capital*, 148.

²⁹ Le Normand: *Designing Tito's Capital*, 160–161.

³⁰ Živković: *Prilog jugoslovenskog urbanoj sociologiji*, 235.

³¹ Živković *Prilog jugoslovenskog urbanoj sociologiji*, id. mű. A belgrádi városi szegregációra lásd: Archer: *'Paid for by the Workwers, Occupied by the Bureaucrats'*, 60–63.

dett el. Volt olyan építkező, aki teljesen figyelmen kívül hagyta a tervezési előírásokat, míg mások betű szerint követték azokat. Többségük azonban valahol a köztes, ellentmondásos térben mozgott – nem teljesen törvényesen építkeztek (részben a zavaros és gyakran egymásnak ellentmondó szabályozás miatt), de nem is teljesen törvénytelenül. Mivel nem létezett valódi lakásépítő ipar, a kölcsönös, vidékre jellemző segítségnyújtást, valamint a javak és szolgáltatások informális cseréjét is igénybe vették.³²

A helyi szervekre még azok is különösen hátráltató tényezőként tekintettek, akik egyébként az előírásoknak megfelelően építkeztek volna.³³ Az ellentmondásosan és homályosan megfogalmazott törvények és a nem éppen segítőkész helyi hivatalnokok megnehezítették a törvények betű szerinti betartását; többen tudatában sem voltak annak, hogy valójában törvényt szegtek.³⁴ Annyira nehéz volt törvényesen építkezni, hogy az építkezők, legjobb szándékuk ellenére is szinte biztosan megszegtek valamilyen formában valamely előírást a szükséges papírok beszerzésének időigényes és bürokratikus folyamata során. (Erről a korabeli média együttérzőn be is számolt.) Belgrádban 1987-ben az építkezés megkezdése előtt körülbelül „38 engedélyt, igazolást és nyilatkozatot” kellett beszerezni, és néha további dokumentumokra is szükség volt. A kérelmeket a legjobb esetben is hat hónap alatt bírálták el, de az engedélyeztetés gyakran sokkal tovább húzódott.³⁵ A szocializmushoz kapcsolódó töretlen haladás képzetét³⁶ tehát a lakáshiány és az átláthatatlan szabályozás veszélyeztette. A média az illegális lakásépítést leggyakrabban arra vezette vissza, hogy a helyi hatóságok legtöbbször nem rendelkeztek területrendezési tervekkel, ahol pedig léteztek ilyenek, ott a hatóságok képtelenek voltak kellően gyorsan és hatékonyan dolgozni: „Ha az állampolgárnak egy évig kell várnia, mire döntenek arról, hogy milyen feltételekkel kezdődhet meg az építkezés, és legkevesebb újabb hat hónapot az építési engedélyre, teljesen érthető, hogy türelmüket veszítik és belevágnak az építkezésbe, hiszen [az infláció miatt] elvesztik a megtakarított pénzüket.”³⁷

A média ugyanakkor arról is beszámolt, hogy a lakáshiány és a szemet szűrőan magas albérleti költségek miatt a „zsivány módon” építkezők az ingatlan bérbeadásából tekintélyes profitra is szert kívántak tenni.³⁸ Az 1979-es gazdasági válság után Jugoszláviában mind a saját célra történő informális építkezés, mint a szélesebb vállalkozói tevékenység megélénkült.³⁹ Az 1980-as években a média sokkal hangsúlyosabban foglalkozott a társadalmi tulajdonban lévő lakások „bitorlásával”, mint a magánjellegű ingatlanpiaccal kapcsolatos spe-

³² Hasonló folyamatot Magyarország és Bulgária vonatkozásában részletesen ismerünk: Sík, Endre: *The 'Eternity' of an Institution for Survival*. Innovation: The European Journal of Social Science Research, vol. 1. (1988) No. 4–5. 589–623.; Sík, Endre: *The Reciprocal Exchange of Labour in Hungary*. In: Pahl, R. E. (ed.): *On Work: Historical, Comparative and Theoretical Approaches*. Oxford, 1988. 527–547.; Fehérvári: *Politics in Color and Concrete*, 81.; Creed, Gerald: *Domesticating Revolution: From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village*. University Park, 1998. 200–202.

³³ Jambrović, D.: *Život ne čeka prostorne planove*. Vjesnik, 1980. október 26.

³⁴ Le Normand: *Designing Tito's Capital*, 148.

³⁵ Anojčić, Ivana – Kačarević, Slavoljub: *San o privatnoj kući*. Intervju, 1987. május 8.

³⁶ Crowley, David – Reid, Susan (eds.): *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Oxford, 2002. 7.; Jansen: *Yearning the Meantime*, 44.

³⁷ Jambrović, D.: *Život ne čeka prostorne planove*. Vjesnik, 1980. október 26.

³⁸ Lydall, Harold: *Yugoslavia in Crisis*. Oxford, 1989. 29.

³⁹ Hasonló folyamatot Lengyelországban is megfigyelhetünk az 1980-as években: Pine, Frances: *Naming the House and Naming the Land: Kinship and Social Groups in Highland Poland*. The Journal of the Royal Anthropological Institute, vol. 2. (1996) No. 3. 455.

kulációkkal.⁴⁰ A zsvány építkezésre leginkább szükségszerű jelenségként tekintettek, amit gyakran szembeállítottak a hivatalnokok rosszindulatúságával.⁴¹

A helyi hatóságok maguk is egyre inkább megtúrták a törvénytelenül épített lakóházakat, feltéve, ha azok illeszkedtek a városrendezési tervekhez. Bár a hatóságok ritkán ismerték el, a saját erőből történő építkezések (törvényes, szürkezónás és törvénytelen változatban) kapcsán egyre többen vélték úgy, hogy az 1980-as évek jugoszláviai megszorító intézkedései („gazdasági stabilizálás”) miatt az állampolgárok keresetük egyre nagyobb részét kénytelenek a lakhatásra fordítani. Az 1980-as évek elejére széles körben elfogadottá vált, hogy a törvénytelenül felhúzott telepeket kommunális szolgáltatásokkal (folyóvíz, szennyvízellátás és villany) lássák el (habár az továbbra is vitatott volt, hogy az építkezők vagy a helyi hatóságok fizessenek-e mindezért). Ahogyan 1980-ban a *Večernje novosti* bulvárlap egyik cikkének címében is szerepelt, most már „van tere a vad [építkezésnek]”.⁴²

Az otthonteremtés morálökonómiája

A morálökonómia koncepciója a létező szocializmusban „nem pusztán a hagyományos paraszti társadalom öröksége volt”, hanem egy új társadalmi szerződéssel összhangban jött létre.⁴³ A munkásosztály ugyanis a biztos munkahelyért és a javuló életkörülményekért cserébe az élet számos más területén lemondott az őt megillető jogokról.⁴⁴ A munkásosztály morálökonómiája a létező szocializmusban különvált a (párt) élcsapatától, miután a társadalmi szerződés elemei hiányossá váltak. Lebowitz a fogalmat a munkahelyi „zsákmányszerzésre” is kiterjeszti: Azokban az esetekben, amikor a munkahely csak korlátozott hozzáférést biztosított az anyagi javakhoz, elfogadott viselkedéssé vált, hogy a munkás családja és barátai erőforrásait is igénybe vegye.⁴⁵

A morálökonómiai megközelítés egyes vélekedések szerint segíti „az elvontabb és globális politikai-gazdasági folyamatok alaposabb megismerését”, miközben „egy adott térben és időben historicizálja a mindennapi megfigyeléseket”,⁴⁶ így úgy vélem, hogy a magánerőből történt lakásépítéseket is vizsgálhatjuk a morálökonómia keretei között. Miközben az *oral history* interjúalanyok az otthonteremtés során alkalmazott változatos módszerekről és az alkalmazott taktikákról beszéltek, egyértelmű volt számomra, hogy a saját otthon megterem-

⁴⁰ Archer, Rory: *Imaš kuću – vrati stan. Housing inequalities, socialist morality and discontent 1980s Yugoslavia*. Godišnjak za društvenu istoriju/Annual of Social History, vol. 20. (2015) No. 3. 119–139.

⁴¹ Például: N. O.: *‘Amsterdam’ pod zaštitom*. Novosti 8, 1983. december 17.

⁴² M. L.: *Prostor i za divlje*. Večernje Novosti, 1980. december 11.

⁴³ Lebowitz, Michael A.: *The Contradictions of ‘Real Socialism’: The Conductor and the Conducted*. New York, 2012. 137.; Thompson, E. P.: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*. Past and Present, vol. 50. (1971). 76–136., Scott, James C.: *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven, 1976.

⁴⁴ Lebowitz: *The Contradictions of ‘Real Socialism’*, 132. A „jóléti diktatúra” hasonló koncepciójára lásd: Jaraus, Konrad H.: *Care and Coercion: The GDR as a Welfare Dictatorship*. In: Jaraus, Konrad H. (ed.): *Dictatorship as Experience: Towards a Socio-cultural History of the GDR*. New York, 1999. 47–73.

⁴⁵ Lebowitz: *The Contradictions of ‘Real Socialism’*, 133.; vö. Wedel, Janine: *The Private Poland: An Anthropologist’s Look at Everyday Life*. New York, 1986.; Sík: *The Reciprocal Exchange of Labour in Hungary*, id. mű; Ledeneva, Alena V.: *Russia’s Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge, 1998.

⁴⁶ Palomera, Jaime – Vetta, Theodora: *Moral Economy: Rethinking a Radical Concept*. Anthropological Theory, vol. 16. (2016) No. 4. 413–432.

tése előnyt élvezett a lakásépítéshez szükséges előzetes építési engedélyek beszerzésével kapcsolatos szabályozással és jogi kötelezettségekkel szemben. Ellensúlyozta a tiltott gyakorlatokból fakadó olyan veszélyeket is, mint például az építőanyag munkahelyről történő beszerzése, vagy az építkezés ideje alatt a tartós betegszabadsággal igazolt távollét a munkahelytől. Azokban az esetekben, amikor az egyén tiltott cselekedetet hajtott végre céljai eléréséért, ezt mind az elbeszélők, mind a korszak meghatározó médiadiskurzusa általában legitimnek (még ha szigorú értelemben véve nem is törvényesnek) tekintette. Abban a néhány esetben, amikor a „zsvány módon” épített ingatlanokat (a törvény betűjével és az építési előírásokkal összhangban) elbontották, a rombolást széles körben erkölcsstelennek és igazságtalannak – az egyik érintett szavaival, kifejezetten ördöginek (*dušmanski*) – minősítették.

Az informális otthoneremtés fontos legitimáló tényezője a fizikai erő hasznosítása volt, ami egybecsengett a szocializmus fizikai munkát felértékelő nyelvezetével. Az egyén (és a barátok, szomszédok, családtagok) nehéz fizikai munkavégzése alibiként is szolgált az esetleges tiltott tevékenységekre. Ha az építkezés a létfenntartásra irányult, akkor azt szükség-szerűen legitimnek tekintették (annak ellenére, hogy a hatóságok hozzáállása néha ambivalens volt). Az ingatlanpiaci spekulációból származó profitszerzés vádját az építkezők azzal szerelhetették le, hogy hangsúlyozták, a fizikai munkát ismerőssel és legitim módon végeztették, létszükségleti célból építkeztek („csak a családom számára”, „azért, hogy a két fiamnak lakása legyen”). A bosznia-hercegovinai *Arizona* piac kapcsán a megélhetés és az illegitim és erkölcsstelen profitszerzés közti különbségekről írt tanulmányában Jašarević úgy véli, a társadalmi környezet nemcsak utal az „ipari, szocialista múlt egalitárius jellegére”, hanem „újra feltalálja a mezőgazdasági paraszti tradíció megélését”.⁴⁷ Az otthoneremtés vizsgálatok ugyanezt a kettősséget figyelhetjük meg. Az elbeszélők az otthoneremtés normatív modelljeként összekapcsolták a patriarchális, vidéki birtokokat a (vélt vagy valós) szocializmus előtti hagyománnyal. Miközben részletesen beszámoltak az építkezés folyamatáról, felismerték a szocialista modernitás jugoszláv víziójával való összefüggéseket, és szimbolikus hidat képeztek a premodern vidéki gyakorlat és a modern szocialista város lakó állampolgár között.

Függetlenül attól, hogy történt-e törvénysértés (vagy éppen ezért), sokan morális értelemben viszonyultak a házépítéshez, kiemelve, hogy saját megtakarításukat és saját (és kiterjedt rokonságuk) fizikai munkaerejét használták fel az építkezés során. Ezt szembeállították azokkal a kevesebb elismerést érdemlő egyénekkal, akik társadalmi tulajdonú lakáshoz jutottak (a társadalom egészének jóvoltából). Egyesek a saját erőből történő lakásépítést a jugoszláv szocializmus normatív nyelvezetével írták le. Ahelyett, hogy az állami lakástámogatási politika áldásaiból leginkább részesülő bürokrata „új osztály”⁴⁸ áldozatának tekintették volna magukat, az építkezők felidéztek, hogy a munkahelyüktől méltányos feltétellel kaptak hitelt, és a visszafizetés feltételei is kedvezőnek voltak mondhatók.⁴⁹ Többen nagyon pozitívan emlékeztek erre, és nagyon szerencsésnek tartották magukat (különösen a gyermekeik generációjával és a 2010-es évekkel összehasonlítva). Az állam pedig jóindulatú passzivitásával megkönnyítette az építkezést. Ahogyan egy építkező megjegyezte: „Egy élet is kevés

⁴⁷ Jašarević, Larisa: *Everyday Work: Subsistence Economy, Social Belonging and Moralities of Exchange at a Bosnian (Black) Market*. In: Bougarel, Xavier – Helms, Elissa – Duijzings, Ger (eds.): *The New Bosnian Mosaic Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Aldershot, 2007. 275.

⁴⁸ Djilas, Milovan: *The New Class: An Analysis of the Communist System*. San Diego, 1957.

⁴⁹ Živković: *Prilog jugoslovenskoj urbanoj sociologiji*, id. mű; Vujović: *Društvena slojevitost i stanovanje u Beogradu*, id. mű; Vujović: *Društvene nejednakost u stanovanju*, id. mű

lett volna, ha spórolni kell a házra! Kaptál hitelt, dolgoztál rajta [a házon], köszönöm neked, állam!”⁵⁰

A magasabb jövedelemmel rendelkezők számára még inkább fontos volt, hogy a saját erőből történő lakásépítést erkölcsi erőfeszítésként láttassák, azért, hogy elejét vegyék a profitszerzéssel vagy a törvénytelen ingatlanspekulációval kapcsolatos vádaknak. Az 1980-as évekre a jugoszláv bulvármédiában teret nyert a hétköznapi jugoszláv munkás – akit aránytalanul sújtottak az évtized megszorító intézkedései – és a kiváltságos politikusok, labdarúgók és celebek közti növekvő szakadék.⁵¹ Ebben az összefüggésben értelmezhetjük, hogy a *Sabor* pop-folk zenei bulvármagazin részletesen beszámolt Tomislav Čolović, a „Mali Mrav”-ként is ismert szerb pop-folk előadóművész újonnan épült két kraljevói házáról („mindkét fiainak egyet-egyet”) és az adria-parti nyaralójáról. Čolović a nehéz gyerekkorára és munkásosztálybeli származására tett utalásokkal legitímálta becsületességét és a saját erőből történő építkezést: „A téglák felét én raktam. És nem szégyellem. Tisztelességgel és becsülettel dolgoztam, nem loptam. Most élvezni is akarom azt, amim van!”⁵²

A „zsvány módon” épült ingatlanok elbontása: Staniša Simić esete

Annak ellenére, hogy az 1970–1980-as években egyre inkább elfogadottá vált a családi házak saját erőből történő felépítése, és mind a hatóságok, mind a munkahelyek szemet hunytak a gyakorlat felett, a „zsvány módon” épített házakat a községi vagy városi hatóságok néhány esetben elbontatták. Habár az építkezők többsége törekedett a félig-meddig törvényes területrendezési tervek betartására, és a helyi hatóságok rosszallásának elkerülésére, egyes ingatlanokat azért bonttattak el, mert a földterületre más okból (tömbházak vagy középületek építése) szükség volt, vagy egyszerűen példát akartak statuálni.⁵³ 1978-ban a média több mint ötszáz új építésű ingatlan (lakóház, garázs, melléképület) elbontásáról számolt be, a hivatalnokok csak Belgrádban 2300 alkalommal, vagyis naponta átlagosan tízszer léptek fel.⁵⁴ A legtöbb bontási műveletre a főleg munkások lakta Rakovica kerületben (Belgrád déli határában) került sor. Kneževac, Resnik és Kijevo negyedekben minden hatodik házat „vadásul” építették.⁵⁵ A „zsvány módon” épített épületek lebontásának azonban leginkább csak szimbolikus hatása volt. Mértéktartó becslések szerint 1987-re több mint 30 ezer ingatlant építettek engedély nélkül Belgrádban, ami háromszoros növekedést jelentett 1975-höz képest.⁵⁶

1983 második felében a *Novosti* 8 hetente megjelenő bulvárlap behatóan foglalkozott Staniša Simić, a Neimar építőipari cég szakácsának esetével. Simić engedély nélkül építkezett Belgrád külvárosában, következőképpen a palilulai hatóságok elbontatták az így fel-

⁵⁰ Interjú Nadával. Belgrád, 2014.

⁵¹ Például Hofman, Ana – Sitar, Polona: *Buy me a silk skirt Mile! Celebrity culture, gender and social positioning in socialist Yugoslavia*. In: Archer–Duda–Stubbs (eds.): *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, 155–172.; *O nama i odgovornosti. Dragoslav – Draža Marković odgovora radnicima*. Beogradski radnik, 1984. január 25.

⁵² Pantelić, Zorica: *Cigla do cigle – tri kuće*. Sabor, 1988. február 29. 38–39.

⁵³ A belgrádi önkormányzati képviselők az 1960-as években olyan esetekkel is találkoztak, amikor a „zsvány módon” építkezők szándékosan már korábban fejlesztési célra kijelölt területen építkeztek, hogy az így szerzett kártérítés révén jussanak új lakóingatlanhoz. Le Normand: *Designing Tito's Capital*, 157.

⁵⁴ Jović, R.: *Kramp za 'divlju' gradnju*. Večernje novosti, 1979. november 2.

⁵⁵ Jović: *Kramp za 'divlju' gradnju*, id. mű.

⁵⁶ Anojčić, Ivana – Kačarević, Slavoljub: *San o privatnoj kući*. Intervju, 1987. május 8.

húzott lakóingatlant. Simić maga is elismerte, hogy „zsivány módon” építkezett. Belgrádban még mindig késett az engedéllyel épített lakások kisorsolása, az építkezési előírások pedig átláthatatlanok voltak.⁵⁷ A korabeli tudósítások is hangsúlyozták, hogy kifizetődőbb és költségkímélőbb a bírságot megfizetni, mint beszerezni a szükséges műszaki engedélyeket és megfizetni a helyi illetékeket.⁵⁸ Simić feleségével együtt négy és fél évig egy jugoszláv vállalat alkalmazásában Irakban dolgozott, és lakáscélra 40 ezer amerikai dollárt takarított meg. Višnjicában (a Duna parti falut az 1980-as évekre csatolták Belgráddhoz) telket is talált, de hat hónapi hiábavaló várakozás után sem kapott építési engedélyt a helyi, palilulai hatóságoktól. Ahogyan arról a *Novosti 8* beszámolt: „Az [alapanyagok] ára napról napra emelkedett, a telek körül építési engedély nélküli házak nőttek ki a földből, így Simić is döntött, és belevágott az építkezésbe. A hajléktalan [*beskućnik*]⁵⁹ mindig siet, még akkor is, ha a szabályok nem neki kedveznek.”⁶⁰ A horvátországi *Vjesnik* napilap egy 1980-as cikkének címében találoán megjegyezte: „Az élet nem vár a területrendezési tervekre.”⁶¹

Simić abban a reményben vágott bele az építkezésbe, hogy visszamenőleges hatállyal tud majd engedélyt szerezni. Betartotta a negyed területrendezési tervét (úgy vélte, ez segíteni fogja az engedélyeztetést), még földmérőt is alkalmazott, hogy segítsen a ház tervezésénél. „Nem akartam, hogy másnap bajba kerüljek, vagy valami apró részlet miatt rajta kapjanak, így szigorúan követtem a területrendezési tervet” – jegyezte meg. „Úgy ötvenen építkeztek [engedély nélkül a közelben] hasonlóan bízva.”⁶² Amikor félig elkészült a házzal, Simić 500 ezer dináros büntetést kapott a helyi bíróságtól, de azt állítja, hogy a bíróság nem tiltotta meg kifejezetten az építkezést, és nem figyelmeztette a függőben lévő bontási határozatra sem: „Még mondtam is a bírónak, hogy folytatni fogom az építkezést!” Kifizette a bírságot és befejezte a házat. A szomszédjai közül néhányat szintén megbírságoztak, de ők sem hagyták abba az építkezést.

1983 júniusában a palilulai hatóságok tudatták Simićcsel, hogy le fogják bonttatni a házat, de a bontógépek nem jelentek meg a jelzett időpontban. Simić azt gyanította, hogy a hatóságok csak blöfföltek, hogy még több bírságot szedjenek be tőle. Egy hónappal később újabb bontási határozatot kapott. Hivatalos fellebbezését elutasították, a bontást pedig októberre tűzték ki. Simić sietve beköltözött a családjával. Amikor október 31-én a negyedik bontási határozatot is megkapták, Simić ráeszmélt, többről van szó üres fenyegetésnél. Rendőrök, egy építési felügyelő, egy buldózer és egy bontógolyó jelent meg a háza előtt. A hatóságoktól ekkor egy nap haladékot kért, hogy leszedje a tetőcserepeket és a keresztgerendákat (az értékes anyagokat újra lehetett hasznosítani), de kérését visszautasították. A házat azon nyomban lebontották.⁶³ Simić vitatta a módot, ahogyan a házat lebontották: „Ha le kellett rombolniuk, miért ilyen gonosz módon kellett azt megtenni? Senkinek a házat nem

⁵⁷ Kordić, Zorica: *Zemljotres po paragrafu*. *Novosti 8*, 1983. december 10.

⁵⁸ *Divlji neimari – bezbrižni*. *Novosti 8*, 1979. december 25.

⁵⁹ A jugoszláv szocializmus kontextusában a 'hajléktalan' általában nem azt jelölte, aki ténylegesen az utcán élt, hanem aki bizonytalan, alacsony életminőségű körülmények között élt: zsúfolt viszonyok között rokonoknál, engedély nélkül a társadalmi tulajdonban lévő tömbházak közös használatú terreiben (padlás, pince) lakott, vagy a szürkegazdaságban, kizsákmányoló ingatlantulajdonosoktól bérelt lakást. A jelenséget Tsenkova a „rejtett hajléktalanság” fogalmával írja le a szocialista államok vonatkozásában. Tsenkova: *Housing Policy Reforms*, 29.

⁶⁰ Kordić, Zorica: *Zemljotres po paragrafu*. *Novosti 8*, 1983. december 10.

⁶¹ Jambrović, D.: *Život ne čeka prostorne planove*. *Vjesnik*, 1980. október 26.

⁶² Kordić: *Zemljotres po paragrafu*, id. mű.

⁶³ Kordić: *Zemljotres po paragrafu*, id. mű.

bontják le így; mindig megengedik, hogy az építőanyagot elvigyék, nem döntenek az illetőt teljes romlásba. Senki sem indulatból építkezik!”⁶⁴ A környék többi házához viszont nem nyúltak, bár ezekben az esetekben is csak lazán tartották be a területrendezési előírásokat, és nem rendelkeztek a szükséges hatósági engedélyekkel. Valamennyi építkező kapott bontási határozatot, de csak Simić házat bontották el.

Az elbontás megdöbbenést váltott ki a környéken, és többen attól tartottak, az ő házuk lesz a következő. Ljubiša Najdić földműves, aki hasonlóan illegálisan építkezett, szintén félt.⁶⁵ Najdić a fia és a lánya részére építkezett – „mi rossz van ezzel?” Szomszédja, Vojkan három házat is épített, mindhárom lányának egyet-egyet: „Mindenki kényszerből építkezett, senki sem akarta az épületeket eladni.” A törzsgyökeres višnjicaiak szerint (földterületüket hatóságilag szabott áron kényszerültek eladni a helyi hatóságoknak) valójában a helyi eljárások spekuláltak, amikor a felvásárolt földeket magasabb áron adták tovább.⁶⁶ Najdić anyja az állami (de legalábbis a helyi) szereplők erkölcsstelenségét hangoztatva esedezett: „...hogyan lehet egyszerre joguk lakáshoz és házhoz is, miközben mi nem kapunk lakást se, s az építkezést sem engedélyezik?”⁶⁷ (a tanulmány szerzőjének kiemelése)

Az újságírók úgy vélték, a palilulai hatóságok példát akartak statuálni Simić házának lebontásával. Állítólag más házak lebontását is tervezték, mert a földre más célból volt szükség, bár, hogy mire, azt később sem hozták nyilvánosságra. Tömbházak, középületek (kórházak, iskolák) építését nem tervezték. „Ők [a „zsivány módon” építkezők] nem viselkedhetnek útonállóként [*hajdučki*]”, hangozott a hatóságok érvelése.⁶⁸ Egy héttel később azonban kiderült, hogy a palilulai hatóságok maguk is illegális ingatlanpiaci tevékenységbe fogtak. Szociális célra előírányzott tizenkét kisebb lakást négy nagyobb lakásra cseréltek a vonzóbb Dorćol kerületben. A négy lakást azonnal négy palilulai hivatalnoknak utalták ki.⁶⁹

A helyi hivatalnokok az *Amsterdam* étterem és éjszakai bár engedély nélküli építésébe is belekeveredtek (Belgrád Borča nevű északi kerületében), néhányan a megnyitó ünnepségen is megjelentek. A *Novosti* 8 be is számolt a palilulai hivatalnokok képmutatásáról, akik „kegyetlenül” fellépnek a kapcsolatokkal nem rendelkezőkkel szemben (mint Staniša Simić), miközben elősegítik az összeköttetésekkel rendelkezők törvénytelen tevékenységét.⁷⁰ Simić egy jugoszláv cégnek dolgozott Irakban, ahol az 1980-as évek elején nagy számban alkalmaztak törvényesen jugoszláv építőmunkásokat, azért, hogy saját lakására gyűjtsön pénzt. Az *Amsterdam* tulajdonosa azonban hazaköltözött vendégmunkás volt, aki a kapitalista Nyugaton gazdagodott meg, pénzét pedig a magán vendéglátóiparba fektette be – egy erkölcssten és hedonista konnotációval bíró étterembe és éjszakai lokálba.

A szocializmus építése? Egy (majdnem) törvényes lakásépítés

Staniša Simić esete abból a szempontból különleges, hogy le is bontották a házat. A megkérdezett harminc interjúalany többsége maga is részt vett saját erőből történő házépítkezésében, de egyikük sem emlékezett arra, hogy szomszédságukban, családi vagy baráti körükben hasonló eset történt volna. A következőkben egy horvátországi gyökerekkel rendelkező

⁶⁴ Kordić: *Zemljotres po paragrafu*, id. mű.

⁶⁵ Kordić: *Zemljotres po paragrafu*, id. mű.

⁶⁶ Kordić: *Zemljotres po paragrafu*, id. mű.

⁶⁷ Kordić: *Zemljotres po paragrafu*, id. mű.

⁶⁸ Kordić: *Zemljotres po paragrafu*, id. mű.

⁶⁹ N. O.: ‘Amsterdam’ pod zaštitom. *Novosti* 8, 1983. december 17.; Pavlović, M.: *Funkcioneri u tuđi stanovima*. Večernje novosti, 1983. november 8.

⁷⁰ N. O.: ‘Amsterdam’ pod zaštitom, id. mű.

család történetét kísérhetjük figyelemmel, akik Resnikben (Belgrád külső negyede Rakovica kerületben) éltek. Simić esetétől eltérően családi házukat a (legtöbb) szabállyal és előírással összhangban építették. Két idősödő lánytestvér, Dragica és Nada, Dragica férje, Pero és Nada 2012-ben elhunyt férje, Mladen jelentette a kapcsolódási pontot a kiterjedt rokonságon belül. Míg Nada és Mladen már fiatal felnőttként Belgrádban élt, Dragica és Pero Čepinben, Eszék falusias külvárosában lakott. Miután a családtagok és a szomszédok közül többeket az 1991-ben kirobbant háborúban meggyilkoltak, Dragica és Pero Szerbiába menekült, később a szerb megszállás alatt lévő Vukováriban éltek,⁷¹ majd miután Kelet-Szlavónia 1998-ban visszakerült Horvátországhoz, ismét költözni kényszerültek. 2004 óta állandó jelleggel Resnikben laktak, egy olyan házban, amelyet a két lánytestvér és rég meghalt édesanyjuk az 1970-es évek elején kezdett el építeni.

Dragica és Pero az 1950-es évek második felében a zágrábi tanárképző főiskolán tanultak. Mindketten néhány évvel a második világháború kitörése előtt születtek. Gyerekként Pero családjával Nyugat-Szerbiába menekült, szlavóniai falujukba a háború végét követően tértek vissza. Dragica és Nada Čovac faluban születtek (Nyugat-Szlavónia, Okučani közelében). Édesapjukat a háború alatt meggyilkolták, édesanyjuk nyolcvan fiatal szerb özvegy közé tartozott abban a kis faluban, amelyet csak egy ártéri erdő választott el a jasenovaci koncentrációs tábortól. Miután befejezték tanulmányaikat, a fiatal pár Čepinbe költözött és a falusi iskolában helyezkedett el. Azonnal egy kis szolgálati lakást kaptak, ami ritka kiváltságnak számított a fiatal tanárok számára. Szerencsájukra épp megérkezésük előtt hagyta ott egy másik tanár az iskolát, a lakás így üresen állt, a kollégák közül pedig más nem tartott rá igényt. Dragica és Pero „mindössze két bőrönddel” beköltözött, a lakást hitelből bebútorozták, és egy konyhát is kialakítottak.

Pero három testvére Kelet-Szlavóniában élt. Dragica beszámolt arról, hogy „valamennyien építkeztek vagy építkezésbe fogtak, így mi sem tettünk másként. Ha ők is építkeznek, mi miért ne tegyük azt! [...] nekünk volt a legkevesebb pénzünk, de a legnagyobb erőnk és elhivatottságunk”.⁷² Pero és Dragica tehát saját házépítésbe kezdett Čepinben, a munkahelyüktől kapott kedvező hitelnek köszönhetően. Nemcsak kényszerből döntöttek a családi ház építéséről, de a korszellem is erre ösztönözte őket; az, hogy „mindenki más” ezt teszi, „ez benne volt a kor légkörében”.⁷³ Ráadásul Dragica a „családi házhoz való ősi kötődésről” is említést tesz. Testvére, Nada közbeveti: „Egyszerűen ilyenek voltunk, mindannyian házban nőttünk fel, ott születtünk, kellett, hogy az embernek saját háza legyen.”⁷⁴ Ahogyan azt Pine a dél-lengyelországi Górale kapcsán megfigyelte, a lakásokat preferáló hivatalos álláspont megfért a családi házakat középpontba állító helyi gyakorlattal.⁷⁵ A centralizált államokban (mint a szocialista Lengyelországban) a családi házak segítették a társadalom alkalmazkodóképességét és ellenálló erejét.⁷⁶ A jugoszláviaihoz hasonló decentralizáltabb viszonyok között erre még nagyobb tér nyílt. A lakásépítés hagyományos módjai a munkahellyel és a helyi

⁷¹ Perót 1993-ban besorozták, és Vukovár környékére került („Hála Istennek, hogy addigra már megérkeztek az ENSZ erők, és akkor már nem volt, hogy is fogalmazzak, katonai művelet, a helyzet pedig kezdett megnyugodni. Mindaz a piszkos munka, ami 1991 után történt, kezdett eltűnni...”), Dragica pedig tanárként helyezkedett el. További tizennégy évig Vukováriban maradtak, majd a nyugdíjazást követően visszatértek Resnikbe. (Interjú Peróval. Belgrád, 2014.)

⁷² Interjú Dragicával. Belgrád, 2014.

⁷³ Interjú Dragicával. Belgrád, 2014.

⁷⁴ Interjú Nadával. Belgrád, 2014.

⁷⁵ Pine: *Naming the House and Naming the Land*, 456.

⁷⁶ Pine: *Naming the House and Naming the Land*, id. mű

hatóságokkal folytatott alkufolyamat eredményeként a szocialista viszonyok között is alkalmazhatók voltak.

Pero felidézte, hogy az észéki munkások hitelekkel vettek fel az építkezéshez, „de mindig olyan szisztémában dolgoztak, hogy az egyik segítette a másikat [...] Egy házat sem fejeztek be egy év alatt, ehhez évek kellettek.”⁷⁷ Miközben ezek a félig falusias házépítési praktikák patriarchális rokoni mintázatokra utalnak,⁷⁸ és a közös munka kölcsönös cseréjétől függtek,⁷⁹ feltételrendszerüket a jugoszláv szocialista modernitás adta. A szakmunkásképzés új lehetőségei és a gyári gyakorlat révén szerzett képességekre ugyanúgy szükség volt, mint az önigazgató munkahely nyújtotta olcsó hitelekre.

Pero, aki aktív párttag volt, mégsem tekint úgy az egyéni erőből történő építkezésre, mintha az káros elhajlást jelentett volna a szocialista életmód-eszménytől, inkább a kollektív jellegét emeli ki azoknak a belgrádi és észéki építkezéseknek, ahol személyesen is segédkezett. Úgy véli, hogy az építkezők nemcsak saját otthonot teremtettek, hanem a környék infrastruktúráját is kiépítették. Kifejtette, hogy Resnikben a kiterjedt rokonsággal és a szomszédokkal együtt az „utcában mi építettük ki a teljes infrastruktúrát, azt senki más anyagilag nem támogatta. Mi hoztuk a betont, mi aszfaltoztunk, mi vezettük be a vizet, mi csatornázunk [...] egyedül az utcai világítást nem mi csináltuk.”⁸⁰ A jugoszláv munkásönigazgatás relatíve rugalmas tanai lehetővé tették, hogy az építkezők magukra a „szocializmus építőiként” tekintsenek. A Varsói Szerződés országaiban állításuk kevésbé lett volna hihető.

Dragica és Pero beszámolóí szerint az építkezéseken belül is volt hierarchia. Az egyes negyedek gazdasági és kulturális tőkebefektetés szempontjából különböztek egymástól. Miközben a vendégmunkások, a Nyugat-Európából hazatérők a tanárok szemében rendelkeztek a házépítkezéshez szükséges gazdasági tőkével,⁸¹ nemcsak a kulturális tőkének voltak híján, hanem Dragica szerint a kellő higiéniai ismereteknek is.⁸² A tanárok számára nyilvánvaló volt, hogy a falusias jellegű előváros előkelőbb és kevésbé előkelőbb részekre oszlott. Dragica és Pero arra is emlékszik, hogy az egyik čepini településrészt a Nemanovca (Nincstelen) gúnynévvel illették – „akinek nincs pénze, az ott építkezik”.⁸³

⁷⁷ Interjú Peróval. Belgrád, 2014.

⁷⁸ Halpern, Joel M.: *Life Course: A Balkan Perspective*. In: Kertzer, David I. – Smith Blau, Zena (eds.): *Family Relations in Life Course Perspective*. Greenwich, 1986.; Halpern, Joel M. – Kaser, Karl – Wagner, Richard A.: *Patriarchy in the Balkans: Temporal and Cross-cultural Approaches*. The History Of The Family, vol. 1. (1996) No. 4. 425–442.; Kaser, Karl: *Introduction: Household and Family Contexts in the Balkans*. The History Of The Family, vol. 1 (1996) No. 4. 375–386.; Kaser, Karl: *Patriarchy After Patriarchy. Gender Relations in Turkey and in the Balkans, 1500–2000*. Münster, 2008.

⁷⁹ Sík: *The 'Eternity' of an Institution for Survival*, id. mű; Sík: *The Reciprocal Exchange of Labour*, id. mű; Brunnbauer, Ulf: *Arbeit als Gabe: Formen der kooperativen Arbeitsrekrutierung im Rhodopengebirge*. In: Dressel, Gert – Hopf, Gudrun (Hrsg.): *Von Geschenken und anderen Gaben: Annäherungen an eine historische Anthropologie des Gebens*. Frankfurt am Main, 2000.

⁸⁰ Interjú Peróval. Belgrád, 2014.

⁸¹ Bernard, Sara: *Developing the Yugoslav Gastarbeiter Reintegration Policy. Political and Economic Aspects (1969–1974)*. Working paper, Centre for Southeast European Studies, University of Graz. Graz, 2012.; Ivanović, Vladimir: *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslavenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965.–1973*. Beograd, 2012.; Le Normand, Brigitte: *The Gastarbajteri as a Transnational Yugoslav Working Class*. In: Archer–Duda–Stubbs (eds): *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, 38–57.

⁸² Interjú Dragicával. Belgrád, 2014.

⁸³ Interjú Dragicával. Belgrád, 2014.

Dragica visszaemlékszik, egy nap férjével Čepinben sétáltak, és Nemanovcában találkozott az egyik volt diákjukkal. Problémás fiú volt, de végül be tudta fejezni az általános iskolát, és valamennyi középfokú iskolázottsággal is rendelkezett. Dragica megkérdezte, hogy van, mire a fiú ezt felelte: „Nagyszerűen, épp itt építkezek, jönnek, nézzenek körül!” Miután beléptek, Dragica korábbi diákjaiba botlott. Büszkén mesélték, hogy valamennyien megházassodtak, és nászajándék helyett készpénzt kaptak. A pénzből itt vettek telket, kiásták az alapokat, és a pénz talán még a ház alapszerkezetére is elég lesz. Az egykori diákok, főként iparosok a munkamegosztás részleteit is elmesélték: „...az egyik kolléga vízvezeték-szerelő, ő foglalkozik a csövekkel. A másik villanyszerelő, ő a vezetékekkel foglalkozik, és öt-hat iparos a házat építi.”⁸⁴

1971-ben Dragica betegeskedő édesanyja is Dragicához és Peróhoz költözött Eszékről, miután eladta nyugat-szlavóniai házat. A lányaival úgy döntöttek, a pénzből új házat építenek. Dragica testvére, Nada férjével, Mladennel Belgrádban élt, és egy meglehetősen bizonytalan ingatlant béreltek borsos áron. A magáncélú bérlést és bérbeadást szinte egyáltalán nem szabályozták Jugoszláviában, ami számos bérlő számára bizonytalan légkört és a kiszákmányoltság érzését keltette.⁸⁵ Az interjúalanyok leggyakrabban a magánszféra hiányát (a főbérlő gyakran ugyanabban az épületben vagy házban lakott), a magas költségeket és a bizonytalanságot (rendszerint egy évre előre követelték a bérleti díjat, kilakoltatáskor pedig nem volt jogorvoslati lehetőség) és a rossz anyagi körülményeket (saját fürdőszoba vagy folyóvíz hiánya) említették állandó problémaként. Miközben albérlésben laktak, erőfeszítéseket tettek arra, hogy más módon oldják meg az otthonteremtés kérdését.

Mladen tanársegédként a Belgrádi Egyetem Állatorvostudományi Karán dolgozott, de legalább még egy évtizedig nem sok esélye volt arra, hogy társadalmi tulajdonban lévő lakást kapjon. Nadával Belgrád déli külvárosában (Braće Jerković) egy földszintes lakást béreltek (magánszemélytől), és két vagy három évig ott éltek. Nada szerint „elég drága volt” a fizetésükhöz képest. „Amikor az ember kiszámolja, hogy évente mennyit költ albérlésre, jobb házat építeni, hitelt felvenni és azt visszafizetni [...] Így hát belevágtunk.”⁸⁶ Anyjuk áldásával a lánytestvérek a nyugat-szlavóniai családi ház eladásából származó pénzből Resnikben vettek telket. A családi ház építésének tervét férjeik is lelkesen támogatták. Nikola bátyja (Nada apósa) építőmunkás volt, és ő vezette az építkezést.

Összeköttetések és a fizikai munka privatizálása

Habár čepini otthonuk megfelelő volt, Dragica és Pero szintén kivette a részét a resniki családi ház építéséből, ahol „hallgatólagosan”⁸⁷ tartósan jelen voltak, miután 1972-ben megvásárolták a telket. A családi ház építése jelentős fizikai munkát és időráfordítást igényelt az építkezésben részt vevő valamennyi családtagtól. Habár az „idő etatizálása” értelmében a szocialista állam befolyásolja és foglyul ejti az állampolgárok idejét,⁸⁸ Jugoszláviában maga a fizikai munka az 1960-as évektől kezdve egyre inkább privatizálódott. Nadához és

⁸⁴ Interjú Dragicával. Belgrád, 2014.

⁸⁵ Petrović, Mina: *Housing Status and Related Strategies of Households in Serbia*. In: Milić, Anđelka (ed.): *Transformation and Strategies: Everyday Life in Serbia at the Beginning of the Third Millennium*. Belgrade, 2005. 175.

⁸⁶ Interjú Nadával. Belgrád, 2014.

⁸⁷ Dalakoglou, Dimitris: *Migrating-remitting-'building'-dwelling: House-making as "Proxy" Presence in Postsocialist Albania*. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, vol. 16. (2010) No. 4. 761–777.

⁸⁸ Verdery: *What Was Socialism and What Comes Next?* 39–50.

Dragicához hasonlóan a lakás építése során az egyén kiterjedt családi kapcsolataival egyetemben szabad idejük nagy részét és jelentős fizikai erőt fektettek be a munkába.

Nikola bátyja (a nagybácsi) és Mladen tipikus szocialista időbeosztásban dolgozott a munkahelyén (általában 7 és 14 óra között), majd délután a családi ház építésén folytatták. Nikola bátyja művezetőként dolgozott egy vidikovaci (Belgrád Rakovica nevű kerületében) építkezésen, így ő „mindenféle épülethez értett”. Nada szintén keményen segített a ház építésében, Pero és Dragica pedig hétvégeként Eszékről utazott, hogy segítsen, ami „természetesen nagy teher volt”, emlékszik vissza Nada: „Ahelyett, hogy pihentek volna (és ráadásul még a saját házuk sem volt teljesen készen), nekünk segítettek.” Pénteken jöttek Eszékről, „nem minden hétvégén, de gyakran”.⁸⁹

Pero arról is beszámol, miként ismerkedett meg a várossal, miközben sógorával kereszttül-kasul utaztak Belgrádon, hogy beszerezzék az építkezéshez szükséges anyagokat. Az 1970-es évek relatíve kedvező feltételei (elegendő rendelkezésre álló munkahelyi hitel, enyhe helyi szabályozás, a délután és a hétféve szabadsága) ellenére az építkezésre egy (piaci) szocialista hiánygazdaság keretei között került sor, és megjósolhatatlan volt, hogy mely alapanyag lesz hiánycikk. Pero az ezzel kapcsolatos problémákat részben az ekkor zajló nagyszámú saját erőből történt építkezésre vezeti vissza. „Volt hiány akkoriban. [...] Különösen cementből. Kapcsolatokra, lefizetésre volt szükség, ha cementet akartál.” Nada hozzáteszi: „...de mindig jó kapcsolataink voltak! [...] a spliti unokatestvérem férje a Dalmacijacementnél dolgozott.” Természetesen Nikola bátyjára is számíthattak, ő a munkahelyéről szerzett alapanyagot, és a beosztottjait megkérhette, egyes nyersanyagokat formázzanak megfelelő alakra (például vaskeretek). Azt azonban valamennyi interjúalany tagadta, hogy pénzügyileg helytelenül jártak volna el, mert „minden alapanyagért fizettünk! [...] Semmit sem szerezünk zsványok módjára!” (Bár azt elismerték, hogy Nikola bátyja beosztottjainak munkáját nem honorálták.)⁹⁰

Figyelmen kívül hagyva a „kapcsolatszerzés” és a (valószínűsíthető) törvénytelen eljárás közti viszonyt, a hangsúlyt a megerőltető fizikai munkára helyezték. A lakóházépítés morálökonómiája szerint a törvények és a rendeletek bizonyos mértékű megszegése (munkahelyen, a hatóságokkal és az előírásokkal szemben) legitimnek volt tekinthető a munkáscsaládok (normatív szocialista alattvalók) számára a lakásszerzés során. Ahogyan Ledeneva Oroszországgal összefüggésben megjegyzi: „...az volt a normális, hogy kapcsolatok révén szerezzenek meg valamit – szerény mértékben, diszkrétan, szükséghelyzetben és egy meghatározott személyi körön belül –; ezen túllépve viszont lopásnak, korrupciónak számított.”⁹¹ Az emberek Jugoszláviában is hasonlóan vélekedtek. Épp az lett volna erkölcsstelen, ha Nikola bátyja nem használja ki a munkahelyén meglévő lehetőségeit azért, hogy szorult helyzetben lévő családtagjain segítsen. Hasonlóképpen, ha Nada spliti unokatestvére nem segít cementet szerezni, a család ezt erkölcsstelennek vélte volna, a viszonzás elmaradásának.

Nada, Dragica és Pero fáradságot nem kímélően bizonygatta, hogy mind Eszéken, mind Belgrádban teljesen jogszerűen jártak el, és minden szükséges előírásnak és szabálynak megfeleltek. Majdnem... Nada ugyanis elmondta, hogy a konyhát, ahol ültünk, valójában ideiglenesnek építették, amit a ház elkészültével le kellett volna bontani. A család azonban anyagi okokból nem tudta befejezni a házat, így állandóan használni kellett ezt a teret. Férjével együtt az 1970-es évek közepén bontási határozatot kaptak a rakovicai hatóságoktól. Ahelyett, hogy lebontották volna a konyhát, Nada és Mladen fellebbezett, az eljáró jogi hivatal-

⁸⁹ Interjú Nadával és Peróval. Belgrád, 2014.

⁹⁰ Interjú Nadával és Peróval. Belgrád, 2014.

⁹¹ Ledeneva: *Russia's Economy of Favours*, 168.

nok pedig az alábbiakat mondta: „Így van ez, még csak most kezdtem ebben a munkakörben, biztos, hogy néhány évig itt maradok. Ha aláírják, hogy az ideiglenesnek szánt épületeket a lakás teljes elkészülte után elbontják, amíg én itt vagyok, ezek a papírok a fiókban maradnak. Csak szóljanak [miután elbontották a konyhát].”⁹² A helyi hatóságok a későbbiekben sem bolygatták a kérdést, az ideiglenes épületet pedig soha nem bontották le. A konyha maradt, és lett a lakásban élő három generáció társasági életének középpontja.

A lakásépítkezésekben az emberek (beleértve a távoli rokonokat, barátokat, kollégákat és a szomszédokat) kölcsönösségi alapon vettek részt. A szakképzett munkaerő felfogadását a lehető legminimálisabbra korlátozták, egyes interjúalanyok a villany- és vízvezeték-szerelők „szakértelmének elrablásáról” beszéltek, mert őket csak rövid ideig alkalmazták⁹³ (amíg el nem lesték tőlük, hogy mit is kell csinálni⁹⁴). Nada hangsúlyozza, hogy a „legtöbb munkát, fizikai munkát magunk végeztük”. Pero ehhez nevetve teszi hozzá, hogy „még a gyerekeknek is dolgozniuk kellett, ötven kampós szőget kellett beverniük, mielőtt játszhattak!” Marija, Nada sógornője hasonlókról számolt be. Megboldogult férjével Čacakban építkeztek az 1980-as években. Az interjú során a szomszédok, a család és a barátok szakértelméről beszélt, és az építkezés során kifejtett kollektív fizikai erőfeszítésekről: „Mindenkinek együtt volt [...] amikor alapoztunk vagy a fő válaszfalakat húztuk fel, úgy húsz ember dolgozott, egy szakmunkás és húsz önkéntes ... és persze valamennyiükre főzni kellett. [...] a legfiatalabbak betonoztak, ez volt a legnehezebb munka, és cipelték a homokzsákokat. Nem volt akkoriban betonkeverő, két ember keverte és beleöntötte a ház alapjába [...].”⁹⁵ Napjaink szerbiai külvárosaiiban a kölcsönös közös munkavégzés már nem annyira tetten érhető, mint a kései szocializmus idején. Marija panaszkodik is, hogy megszűnt a házépítkezés morálökonómiája, és részvétellel beszél a szocializmus bukása óta végbement változásokról: „El sem tudom képzelni, mi lesz most Szerbiában. Akkor az emberek 6 órától 14 óráig dolgoztak, de ez a mostani munkaidő mellett nem lehetséges. Akiknek van munkájuk, nem tudnak [délután magáncélra dolgozni], akiknek nincs munkájuk, azok meg ingyen nem hajlandók. Megváltozott a helyzet [...] Az emberek az éves szabadságuk alatt építkeztek. A legnehezebb munkákkal, mint az alapozással vagy az emeletek felhúzásával egy nap alatt végezni kellett, hajnaltól estig dolgoztunk, sok embernek ott kellett lennie.”⁹⁶ A fizikai munkát, amikor az a munkahely kárára történt, a nehéz munkával azonosították (mint például amikor a ház építése miatt vagy az ahhoz szükséges alapanyagok beszerzése miatt hiányoztak a munkából). Az interjúalanyok számára a „nehéz munka” fogalma kellően rugalmas volt ahhoz, hogy számos olyan tevékenységet felöleljen, ami nem kapcsolódott szorosan az egyén állásához, viszont a család és a közösség érdekében el kellett végezni. Ebbe éppúgy beletartozott a családi ház építése, mint a mezőgazdasági termények betakarítása vagy az aratásban való részvétel.⁹⁷

Hitelszerzés – iraki munkavállalás

A családi házak építéséhez szükséges pénz előteremtésének leggyakoribb formája a vállalati hitelfelvétel volt (habár néha az örökölt tulajdon eladása is segített, mint Nada és Dragica esetében). Miközben a hitel valamelyest mérsékelte a munkások kirekesztődését a

⁹² Interjú Nadával. Belgrád, 2014.

⁹³ Interjú Branimirrel és Zorával, Belgrád, 2014.

⁹⁴ Vö. Creed: *Domesticating Revolution*, 201.

⁹⁵ Interjú Marijával. Belgrád, 2014.

⁹⁶ Interjú Marijával. Belgrád, 2014.

⁹⁷ Interjúk Mirjanával és Gordanával. Belgrád, 2014.

társadalmi tulajdonban lévő lakáshoz jutásból, a magasabb fizetéssel rendelkező munkásoknak kedvezett, így maga is hozzájárult a társadalmi egyenlőtlenségek felerősödéséhez (mint például a munkás lakónegyedek, mint a Nemanovca és a valamivel jobb módú közösség között, ahol Dragica és Pero élt). A hitel elbírálásakor azoknak a (gazdagabb) munkásoknak kedveztek, akik a legnagyobb önrészt tudták vállalni. Az 1970-es években Splitben például a magasan szakképzett és magasabb végzettséggel rendelkező munkaerő „hétszer több hitelt kapott, mint a szakképzetlen vagy félig képzett munkás, négyszer többet, mint az alacsony végzettséggel rendelkező és háromszor többet, mint a középszintű szakmai végzettséggel rendelkezők”.⁹⁸

Marija, Nada Mladenovacban egy építőipari anyagokat gyártó cégnél dolgozó sógornője beszámolt a čačaki házuk építéséről. A legtöbb interjúalannal szemben Marija és férje kiváltságosnak számított, mert társadalmi tulajdonú lakással rendelkeztek. Mivel volt lakásuk, a házaspár nem kaphatott a legkedvezőbb, 3%-os kamatozású kölcsönből, helyette 10 ezer márka összegben 7%-os kamatozású banki hitelt vettek fel 1982-ben húsz évre, azért, hogy 200 négyzetméteres házat építsenek Čačakon Marija anyósának és a tágabb családnak: „Először nehéz volt; a teljes fizetésünk a törlesztő-részletekre ment el. Egyszer kihagytunk egy részletet, hogy elmehezzünk nyaralni (a könyvelésen dolgoztam, tudtam, hogyan kell). Aztán négy vagy öt év múlva az infláció felemésztette a részleteket. Hét vagy nyolc év alatt mindent visszafizettünk.”⁹⁹ A lakóház 1986-ra lett kész.

Marija nővére, Slobodanka és a férje, Dragan, hasonlóan hitelt vett fel a házépítéshez, de tapasztalataik sokkalta gyötrelmesebbnek bizonyultak. Slobodanka a Galenika gyógyszer-gyártó cégnél dolgozott, így talán kaphatott volna társadalmi tulajdonú lakást. A vállalat sokkalta sikeresebb volt annál, mint ahol a férje dolgozott, így könnyebben biztosíthatott lakást a munkásainak. Dragan tizenöt-tizenhét évet várhatott volna ugyanerre. Mivel majdnem negyven éves volt, ez soknak tűnt. Alternatív megoldást jelentett volna, ha Slobodanka és Dragan munkahelye közösen biztosít számukra lakást, ezt talán tíz év alatt sikerült is volna megkapniuk. Dragan azonban eltökélte, maga fog építkezni. Staniša Simičhez hasonlóan, munkahelyén keresztül ő is Irakban vállalt munkát. 1976 és 1986 között összesen négy évet dolgozott Irakban (további kárpótlást kapott, miután kitört az iraki–iráni háború). Belgrád déli külvárosában 1979-ben kezdtek építkezni, és a családi ház kellően elkészült ahhoz, hogy 1982. május 1-jén be is költözzenek.

A fentiekén túl a házaspár több hitelt is felvett. Miután megvették a telket és megkapták az építési engedélyt, Dragan banki és vállalati hitelt is kapott: „Akkoriban a hitelt kedvező feltételekkel lehetett felvenni, azt hiszem, 42 millió dinárt kaptunk a banktól, és ezt teljesen a házra költöttük. Aztán a feleségem 5 milliós hitelt kapott a munkahelyétől (ebből vettük az ablakokat), és én 10 milliót az enyémtől, a maradékot meg nekem kellett megfinanszírozni. De teljesen azért nem készült ám el! A legfelső szintet még be kell fejezni. Majd a fiam vagy a lányom, ha egyszer építkezni akarnak...”¹⁰⁰ Dragan szintén megemlíti, mennyire kedvező feltétellel lehetett egyéni hitelhez jutni. Lakásépítési célra a bankok 3–4%-os kamatra, a társadalmi szektorú vállalatok 2%-os kamatra kölcsönöztek. Dragan húsz évre szóló banki kölcsönt és tízéves futamidejű munkahelyi kölcsönt kapott. Részletesen beszámolt a részletfizetés módjáról és az infláció hatásáról: Marijához hasonlóan ő is úgy emlékezett, hogy az első években nehéz volt a részleteket fizetni. Mivel azonban az éves infláció legalább 4% volt

⁹⁸ Vušković, Boris: *Social Inequality in Yugoslavia*. New Left Review, vol. I/95. (1976) January–February. 37.

⁹⁹ Interjú Marijával. Belgrád, 2014.

¹⁰⁰ Interjú Dragannal. Belgrád, 2014.

(legtöbbször ennél sokkal magasabb), a visszafizetés költségei évről évre csökkentek: „Tíz év után a hitel annyira elértektelenedett, hogy a behajtók azt kérték, azonnal fizessenek, mert a hitel lassan annyit ért, mint egy gyufásdoboz. Az adminisztráció sokkal többbe került a számukra.”¹⁰¹

A lakáscélú hitelek revalorizációja az 1980-as évek nagy részében elmaradt. Dragan szerint az infláció miatt mindenki hitelt akart (és mindenki házépítésre): „Ez volt a politika. Nem hiszem, hogy az állami szervek annyira ostobák lettek volna [...] az volt a rendszer, hogy a tömegek, az egyszerű ember [*raja, obični narod*] házat szerezhettek.” De nem mindenki jutott kellő hitelhez, a köztük lévő szakadék pedig nyilvánvalóbbá vált, amikor a hitel visszafizetése az 1980-as években elszabaduló infláció miatt egyre kedvezőbb lett.¹⁰² Azok, akik Marijához hasonlóan az 1980-as évek elején vettek fel hitelt, a visszafizetendő részletek valós értékének masszív zsugorodását tapasztalták. Az elhúzódo gazdasági válsággal azonban a hitelteltek is megszigorodtak. 1984 előtt számos jugoszláv háztartásnak volt olcsó fogyasztási hitele. A kamat általában 12% volt, de az 55% körüli infláció következtében a visszafizetendő részletek drasztikusan csökkentek.¹⁰³ Az IMF szabta feltételek megkövetelték, hogy a kamatok a valódi inflációt kövessék. Ezt 1985 áprilisában érték el, a hitel pedig már sokkalta kevésbé szolgált bevétel-kiegészítésként.¹⁰⁴ 1987-re a lakáscélú hiteleket felértékelték, és a jugoszláv szocializmus utolsó éveiben már alig lehetett kijátszani az inflációból származó előnyöket, még ha ez a jelenség teljesen nem is szűnt meg.¹⁰⁵

Konklúzió

Tanulmányomban a jugoszláv munkások saját erőből történő lakásépítkezéseit vizsgáltam a kései szocializmus időszakában. Választ kerestem az építkezések erkölcsi hátterére és a korszak sajátos folyamataira. Megvizsgáltam, az építkezők miként reflektáltak tevékenységükre, és mi módon legitimálták azt. Mindezt tágabb társadalmi összefüggések közé is elhelyeztem. A hiánygazdaság keretei között a munkások többféle módon is lakáshoz próbáltak jutni, döntésüket minden esetben befolyásolta az a „társadalmi konszenzus, hogy mi tekinthető legitim és illegitim gyakorlatnak”.¹⁰⁶ A lakásépítés morálökonómiáját a polgár és az állam viszonylatában nem rögzítették következetes szabályok, burkolt formában ez jelentős mozgásszabadságot tett lehetővé. Ha a lakást a saját család részére építették, és az építkezés (legalábbis kezdetben) nem irányult profitszerzésre, akkor arra a közösség eredendően pozitív tevékenységként tekintett, és azt a hatóságok is tolerálták. A fizikai erőlkifejtés hangsúlyozásával az építkezők elejét vették annak, hogy jogtalan és törvénytelen építkezéssel vádolják őket.

Az otthonnal kapcsolatos patriarchális értékrendszer a munkásokra a kései szocializmusban is hatott. A közös munkavégzés viszonzása modernizált formában (az öngazgató munkahely és az új társadalmi erkölcsök) az adott keretek között a lakásépítés járható útját jelentette. Nada és Dragica például egyértelműen utaltak is a hagyományos falusi házzal kapcsolatos, a szocializmus időszakát megelőző élményeikre. A patriarchális felfogás ellenére esetükben egy nő irányította építkezésről beszélhetünk – az építési telket Nada és Dragica

¹⁰¹ Interjú Dragannal. Belgrád, 2014.

¹⁰² Magid, Alvin: *Private Lives, Public Surfaces: Grassroots Perspectives and the Legitimacy Question in Yugoslav Socialism*. Boulder, CO, 1991. 42–43.

¹⁰³ *Ekonomska politika*, 1984. április 23.

¹⁰⁴ Magid: *Private Lives*, id. mű.

¹⁰⁵ Anojčić, Ivana – Kačarević, Slavoljub: *San o privatnoj kući*. Intervju, 1987. május 8.

¹⁰⁶ Thompson: *The Moral Economy of the English Crowd*, 79.

édesanyja finanszírozta, és közreműködött a lakóház megtervezésében és felépítésében. Staniša Simić szomszédjai a házaikat szintén gyermekeik számára építették. Habár a nők emancipációját az államszocializmusban mindenütt hangoztatták, ez „gyakran inkább stratégiai célból és nem őszinte megfontolásból” történt, és inkább megerősítette, mint megkérdőjelezte a társadalmi nemek esszencialista felfogását, mégis az informális lakásteremtési gyakorlatoknak köszönhetően valamelyest előrehaladás történt a nemi szerepek megítélésében.¹⁰⁷

A gyakorlatban elterjedt az a vélekedés, hogy a munkásosztálybeli családok lakásszerzés céljából joggal játsszák ki vagy szegik meg a törvényt, a korabeli konkrét példák révén pedig jobban megérthetjük a saját erőből történt építkezések hátterét és megvalósítását. A növekvő alapanyag- és ingatlanárak és az elszabaduló infláció miatt (különösen 1978 után), amilyen gyorsan csak lehetett, házat kellett építeni. A hatóságok, különösen a helyi szinteken átláthatatlan és következtelen bürokratikus intézkedéseikkel az építkezések lassítására törekedtek. Így a lakosság még gyorsabban építkezett, és még inkább függték a közös munka viszonzásától.¹⁰⁸ Minél inkább előrehaladt az építkezés, annál kisebb volt annak a valószínűsége, hogy az épületet le fogják bonttatni, ami az építetteket a még gyorsabb munkavégzésre ösztönözte. A hatóságok megkerülése céljából sokszor késő délután, éjszakába nyúlóan vagy a hétvégeken, ünnepnapokon építkeztek, amikor kevésbé kellett tartani a hatóságok közbeavatkozásától. Az építkezők jól tudták, ha egyszer felépül a házuk, és néhány évig nem bontják azt le, a bontás esélye az idő múlásával gyakorlatilag semmissé válik. Az építkezést tehát olyan lineáris folyamatként is értelmezhetjük, amit ciklikus tényezők (a helyi hatóságok szigorúbb és általában a hideg téli hónapokban megengedőbb álláspontja) befolyásolhattak.

Kaluđerica, Belgrád legismertebb önerőből épített negyedének¹⁰⁹ korabeli lakói úgy vélték, hogy az 1970–1980-as években építkezők „jókor kezdtek építkezni, és igazuk is volt – gyermekeik ma ezt nem tudnák megtenni”.¹¹⁰ A változó körülmények (decentralizáció és az állam tekintélyének csökkenése, a visszafizetendő hitel összegét mérséklő infláció, a család fizikai munkaereje, a jugoszláv szocializmus hivatalos nyelvezete által meghatározott és a lakásépítés morálökonomiáját övező korabeli gondolkodásmódnak megfelelő vállalkozói gyakorlatok) között pragmatikusan viselkedtek, ha nem is minden kockázat nélkül.

A szomszédok, családok és barátok hálózata megkonstruálta és át is formálta a külvárosok képét, ahogyan az Belgrádban a Resnik és a Kaluđerica negyedekben vagy Eszék esetében Čepin kapcsán történt. Az ilyen munkásközösségeket az ott élők fizikai munkája kövacsolta össze, ami a kölcsönös munkavégzés reciprocitásán alapult, és az öngazgató szocializmus feltétel- és intézményrendszerének keretében formálódott. A lakásépítés forradalmasította az ingatlanulajdonról vallott nézeteket, legitímálta és a fősodor részévé tette az önerőből történt lakásépítéseket.

Fordította: VUKMAN PÉTER

¹⁰⁷ Penn, Shana – Massino, Jill (eds.): *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*. Basingstoke, 2009. 2–3.

¹⁰⁸ Vö. Sík: *The 'Eternity' of an Institution for Survival*, 602.

¹⁰⁹ Kaluđerica kapcsán lásd: Saveljić, Branislava: *Beogradska favela: nastanak i razvoj Kaluđerice kao posledica bespravne stambene izgradnje u Beogradu*. Beograd, 1989. és Džokić, Ana – Neelen, Marc – Milikić, Nebojša: *Kaluđerica IIIкљ do A6в: Život u senci modernizacije*. Beograd, 2012. 2.

¹¹⁰ Interjú Nenaddal. Belgrád, 2012.

RORY ARCHER

*The Moral Economy of Home Construction
in the Late Socialist Yugoslavia*

Housing shortages in Yugoslav cities were a perennial concern for authorities and citizens alike. They disproportionately affected Yugoslav workers who as a consequence were the demographic most likely to independently construct a family home. This article explores how informal builders justified home construction in moral terms, legitimizing it on the basis of physical labour that was invested in home construction. This was couched in both the language register of Yugoslav socialism and patriarchal custom (according to which a male-headed household should enjoy the right to a family home). Construction was also conditioned by the opportunities and constraints of late socialist temporalities.